

KORDÉ ZOLTÁN

**A csatlakozottak presztízse
Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról
Juhász Péter tanulmánya kapcsán**

The prestige of those who joined. Some thoughts on Kabar–Hungarian relations in connection with the study of Péter Juhász. Reflecting to the article of Péter Juhász concerning the Kabar–Hungarian relations this study deals with the connection of these people from the aspect of the concept of prestige. Although I consider the topic relevant, I debate some statements of Juhász, with which he wants to prove the greater prestige of the Kabars and their higher position in the Hungarian tribal union than so far attributed to them by former research regarding them as military auxiliary people. I also criticize the conclusions of Juhász in terms of content and methodology. I doubt his arguments as well about the critical interpretation of Jenő Szűcs on the bilingualism of the Hungarians and Kabars. I would like to make a contribution to the idea of “prestige” with this study and as well as to the use of the work (*De administrando imperio*) of Emperor Constantine Porphyrogenate as a source. In my summary I also emphasize the importance of scholarly debates in the research of Hungarian prehistory.

Keywords: Hungarian prehistory, Kabars, Kabar–Hungarian relations, prestige, bilingualism, DAI, sources, debate, Jenő Szűcs

A magyar–kabar viszony az őstörténeti kutatások gyakori témája. Tóth Sándor úgy fogalmazott összefoglaló jellegű munkájában, hogy „az ún. Hétmagyar mellett a történeti kutatás jóval kevesebbet foglalkozott a honfoglalás előtt csatlakozó kavarak/kabarok népével”. Hogy azonban ez a „kevesebb” mennyire relatív, arra éppen maga a szerző szolgált bizonyítékot, midőn könyvében több mint negyven oldalon keresztül taglalja a kabar kérdést, áttekintve a vonatkozó szakirodalmat és kifejtve saját nézeteit. A kötet megjelenése óta eltelt néhány év alatt sem halt el az érdeklődés; ezt többek között Juhász Péter tanulmánya is bizonyítja.¹ A kabar–magyar viszony alapvető kérdése – némileg leegyszerűsítve – arra keresi a választ, hogy a kabarak alárendelt, csatlakozott segédnépet alkottak vagy ellenkezőleg, egyenjogúság, esetleg valamiféle vezető szerepkör jellemezte-e a helyzetüket. Az

---

¹ Tóth 2015, 298, 298–341. Itt szeretném megjegyezni, hogy a kutatók közül többen a *kavar* alakot tartják az eredetihez közelebb álló névformának. Magam – anélkül, hogy vitatni akarnám ezt a nézetet – a megszokottabbnak, tradicionálisabbnak érzett *kabar* formát használom.

előbbi felfogás tekinthető a hagyományosabbnak, míg az utóbbi nézetek főként az elmúlt évtizedekben nyertek teret.²

Dolgozatában Juhász Péter sajátos szemszögből, a szakirodalom által eddig jobbra csak érintőlegesen tárgyalt *presztízs* felől közelítette meg a problémakört. Bár a címben szerepel a „kényelvűség” kifejezés is, ezzel többnyire szintén a presztízsszemponatok alapján foglalkozik a szerző. Véleményem szerint ez a téma-, illetve szempontválasztás kifejezetten szerencsés volt, egyebek mellett azért is, mert alkalmat ad arra, hogy az érvek–ellenérvek szokványos ütköztetése túlmutasson egy baráti vita keretein és lehetővé teszi, hogy jobban körbejárhassuk a presztízs fogalmát és a kabar kérdésben játszott szerepét. Ezáltal pedig árnyaljuk az ilyen fogantatású következtetéseket, illetve az erre az alapra épülő feltevéseket. Ennek megfelelően az egyes vitapontok tárgyalása során próbálom szélesebb keretek közé illeszteni az érvelést. A témakör teljes körű kiaknázására törekedni természetesen hiábavaló illúzió lenne; ezért ha csak néhány ponton sikerül valamelyest hozzájárulni a tisztánlátáshoz, már az is biztosítja ennek a disputának a létjogosultságát.³

Köztudott, hogy a kabarokkal kapcsolatos információk döntő többsége Bíborbanszületett Konstantin császár *De administrando imperio* című munkájából (közkeletű rövidítéssel: DAI) származik. Pontosabban: a 38. „magyar” *caputot* követő 39–40. fejezetből. Ebben szerepel a kabarok és a magyarok kényelvűségére vonatkozó, sok értelmezési vitát kiváltó mondat is (no persze, a DAI melyik mondata nem váltott ki sok vitát?). Eszerint a kabarok, miután csatlakoztak a türköknek nevezett magyarokhoz, „a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is”.⁴ Juhász Péter alaptétele szerint a „kutatás a DAI soraiiban megörökített kavar–magyar kényelvűségnek presztízsszemponatok és időrendi okok miatt nem tulajdonít jelentőséget”. Ennek okát pedig abban látja, hogy „Németh Gyula nyomán utolsóként csatlakozott törzsként segédnépi funkciót tulajdonít a kavaroknak a magyar törzsszövetségben”. Ezért van az is, hogy az újabb nyelvészeti kutatások szerint a „kavarok presztízse nem volt elegendő az átvételekhez szükséges mértékű kulturális hatás gyakorlására a honfoglalás idején már igen erős magyar törzsszövetség nyelvére”.⁵ A szerző tehát már előljáróban sejtetni engedti fő célját: a kabarok presztízisének újraértékelése révén kívánja felemelni őket rangon alulinak vélt segédnépi helyzetükből magasabb státuszba.

Ebbéli törekvése során Juhász Péter nagy teret szentel egy Szűcs Jenő által kialakított nézet kritikájának. Konkrétan a neves kutatónak a magyar–kabar kényelvűség kapcsán megfogalmazott magyarázatát bírálja. A kutatás egyik vonulata régóta úgy ítéli meg, hogy a kabar–magyar kényelvűségről szóló – fentebb már idézett – DAI-információnak az az állítása, hogy a magyarok a kabaroktól tanulták meg a kazárok (bolgártörök) nyelvét, a forrás tévedésének vagy szövegromlásnak tudható be. Szűcs Jenő ezzel szemben úgy vélekedett, hogy a híradás nem a tolmácsolás vagy a lejegyzés (és a későbbi szerkesztések, másolások) során romlott, hanem feltételezi, hogy a lényegyet tekintve úgy őrződött meg a DAI-ban, ahogyan elhangzott. Felfogása szerint „a császár e helyütt is nyilvánvalóan magyar informátorainak [azaz a Bizáncban járó Bulcsú karchának és Termacsunak – K. Z.]

² A különböző nézetekre lásd Tóth 2015. 316–317.

³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Juhász Péternek, hogy tanulmányának a kész kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, lehetővé téve így cikkeink együttes megjelenését.

⁴ ÁMTBF 46.

⁵ Juhász 2021, 55.

szavait adta vissza”; a szóbeli információkról készített lejegyzéseket Konstantin „híven leírta anélkül, hogy változtatott volna rajtuk, vagy akár ellentmondásait kiküszöbölte volna”. Az információ tehát már elhangzásakor gellert kapott. Nem mintha Bulcsú és Termacsu félre akarták volna vezetni a császárt, egyszerűen csak azért, mert a „sok évszázados intenzív török nyelvi és etnikai infiltráció” emléke addigra (vagyis a 10. század közepére) „már annyira elhomályosult, hogy az itt-ott – minden jel szerint »rétegnyelvként« – még élő török dialektusok a kabarokkal való alig évszázados szimbiózisból voltak magyarázhatók”.⁶

Juhász úgy véli, hogy a híradás „magyar vagy kavar közvetlen szóbeli” forrás, így „nyilvánvalóan eszik az utólagos téves értelmezés lehetősége. A vonatkozó mondat egyáltalán nem tartalmaz semmi olyan utalást, ami a lejegyző utólagos értelmezésére utalna. A mondat (...) direkt, élıszóban átadott ismeret lehet.”⁷ Bírálataának további részében a két-nyelvűség kérdéskörén keresztül kívánja Szűcs magyarázatát cáfolni. Véleménye szerint „a 9. századnál korábbi tömeges és kiterjedt török–magyar kétnyelvűség korántsem bizonyos tény”. Ezt a török csoportok fokozatos asszimilációja és a magyar nyelvvesztés elmaradása támasztja alá. Alig pár sorral később mégis komoly engedményt tesz a kérdésben: a kabar csatlakozást megelőzően „nyelvtörténeti és történeti szempontból egyaránt valószínűsíthető a magyarság kisebb-nagyobb részének magyar–török kétnyelvűsége, illetőleg kisebb-nagyobb török nyelvű csoportok magyar asszimilációja, egy időben vagy egymást követően több nyelvi kontaktusváltozat kialakulása”. A kabarság csatlakozása hasonló következményekkel járt és jogos annak feltételezése, „hogy a 10. század közepén, legalább a magyar elit éppen a kazárok kavarok által közvetített török nyelvét használta elsősorban, amint azt írott forrás is megerősíti [itt bizonyára az idézett passzusra utal a szerző – K. Z.]. Egyidejűleg más török nyelvek is használatban lehettek a magyarságnál, ám a legfrissebben megismert és aktuálisan legfontosabb török nyelvváltozat használata legalább az elit körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómákénál”.⁸

Mielőtt rátérnénk Juhász Péter érveinek a vizsgálatára, szükségesnek látszik, hogy rövid kitérőt tegyünk a DAI forrásainak, illetve a szöveghagyományozódásnak a területére. Kétségtől nem könnyű dolog a DAI-ban szereplő információk végső eredetének a meghatározása. Már Moravcsik Gyula is megállapította, hogy a mű „különböző eredetű és különböző időben készült szövegek összefűzéséből keletkezett”. Az összeállításához a császár „ismert bizánci krónikákon, földrajzi és asztrológiai munkákon és okleveleken kívül felhasznált követi jelentéseket, útleírásokat s a bizánci udvarban megforduló idegenek elbeszélései nyomán készült különféle feljegyzéseket”.⁹ Ebből következik, hogy a kutatásban nagy eltérések mutatkoznak az alapforrásokat firtató vélemények között. Szöveghelyünk sem kivétel ez alól, ennek eredetéről is megoszlanak a vélemények. Mint már utaltunk rá, hagyományosan mondható nézet szerint ezek a fejezetek alapvetően Bulcsú karcha és Termacsu 948 körüli konstantinápolyi látogatásához kapcsolódnak, amikor is a magyar előkelők a császárral való találkozásuk során többek között a magyarok korábbi történetéről és a belső viszonyokról is részletesen beszéltek.¹⁰ A kabarok és a magyarok nyelvi állapotáról idézett szövegrész származási ideje biztonsággal megállapítható, mivel – nem egyedülként

⁶ Szűcs 1992, 289. és uo. 75. sz. jegyzet.

⁷ Juhász 2021, 55.

⁸ Juhász 2021, 55.

⁹ DAI 2003, 7.

¹⁰ A különböző nézetekre vonatkozóan lásd Bollók 2017.

– utalást tartalmaz a lejegyzés időpontjára (amit a DAI összeállítói még jelennek, de legalábbis közelmúltnak érzékeltek). Esetünkben ez az utalás a „mostanáig” (*mekhri tu nün*) kitétel. Vagyis a kabar történetnek ezt a részletét minden további nélkül eredeztethetjük Bulcsú és Termacsu bizánci beszámolójából, azaz elmondhatjuk, hogy az információ 10. század közepi (bennfentes, azaz magyar) szóbeli forrásból származik. (Fontos azonban, hogy a „szóbeli” véletlenül sem keverendő össze a „szó szerintivel”). Mint Moravcsik Gyula fentebb már idézett soraiból is kiderül, a császár (illetve munkatársai) a mű összeállításához többek között felhasználták „a bizánci udvarban megforduló idegenek elbeszélései nyomán készült különféle feljegyzéseket”. Ezek közé tartozhattak tehát a magyar előkelőtől nyert információk is. Ezen a ponton azonban érdemes elgondolkodnunk azon, hogy Bulcsú és Termacsu szavai milyen úton, hányszorosan közvetítésen keresztül hagyományozódtak korunkra. Mondandójukat nyilván tolmács fordította le a császár és az udvarban jelenlévők számára. Erről a fordításról feljegyzés készült, ami minden valószínűség szerint tartalmi összefoglaló volt. Ezt a feljegyzést azután szerkesztették és másolták, mígnem (esetleg néhány év múlva) bekerült a mű véglegesnek szánt szövegébe. Ez az öspéldány azonban nem maradt ránk; 979 után lemásolták, majd ezt a másolatot a bizánci udvarban a 11. század második felében újra lemásolták. Ez a példány – amelynek a „szövege sok romlást mutat” – maradt korunkra.¹¹ Az eredeti információtól annak általunk megismerhető, máig fennmaradt formájáig tehát hosszú és rögös út vezetett. Ez nemcsak esetünkre nézve igaz, hanem a DAI által megőrzött – valóban fölbecsülhetetlen értékű – tudósítások jelentős részével kapcsolatosan is elmondható. Moravcsik Gyula – aki a mai napig a kérdéskör első számú szaktekintélyének számít – ekként foglalta össze a DAI-ban megőrzött források értelmezését megnehezítő okokat: Bíborbanszületett Konstantin „munkájában vannak hibák, tárgyi tévedések, hiányok és ellentmondások, de ezekért nem magát a császárt kell hibáztatnunk, hanem a szövegeket másoló munkatársait, illetve első lejegyzőit vagy azokat az ismeretlen személyeket, követeket, foglyokat, tolmácsokat, akikre az egyes tudósítások végeredményben visszamennek”.¹²

Visszatérve Juhász Péter gondolatmenetére, meglepőnek tűnik, hogy Szűcs Jenő nézetét bírálva több érvet is felhoz az annak alapjául szolgáló megállapítás igazolására. Azt kívánja bizonyítani, hogy a magyar–kabar kétnyelvűségről szóló forráshely valóban szóbeli közlésre megy vissza, hogy a közlők Bulcsú és Termacsu voltak, és hogy az általuk mondottak ferdítés- és sérülésmentesen őrződtek meg a DAI-ban. Mindez teljesen egybevágy Szűcs (és az őt követő kutatók) felfogásával. Hasonlóképpen látom ezt magam is. Más kérdés, hogy a Juhász által felhozott érvek éppen nem alkalmasak bizonyítékként való felhasználásra. A főntebbiek tükrében nehéz lenne igazat adni szöveghelyünkkel kapcsolatban annak az érvelésnek, miszerint „szóbeli forrásként (...) nyilvánvalóan elesik az utólagos téves értelmezés lehetősége”. Hasonlóképpen kétséges a másik megállapítás bizonyító ereje is: a „vonatkozó mondat egyáltalán nem tartalmaz semmi olyan utalást, ami a lejegyző utólagos értelmezésé-

¹¹ A DAI kéziratának a történetére: DAI 2003, 15–24.

¹² DAI 2003. 7. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy a DAI egyes részei olyan művekből (Bibliából, krónikákból stb.) származnak, amelyek szövege a császár munkájától függetlenül is ránk maradt. Az összehasonlító vizsgálatok arra mutattak rá, hogy sokszor kell – esetenként súlyos – szövegromlással számolnunk. A hibák egy része már a DAI-hoz felhasznált kútfőkben is benne volt, más részük viszont a szerkesztéskor vagy a későbbi másolások során került a munkába (DAI 2003, 38–39.).

re utalna”.¹³ Valójában az utólagos téves értelmezésre a tolmácsolástól kezdve az írásba foglaláson keresztül a szerkesztéssel és a másolásokkal bezárólag számtalan alkalom adódott. Az pedig egyenesen rejtély, hogy mi lenne az az utalás, amelynek a hiánya igazolná, hogy nem került sor „a lejegyző utólagos értelmezésére”. Mivel erre nem tér ki a szerző, így az érvekkel nem nagyon tudunk mit kezdeni – se pro, se kontra. (Külön pikantériája a dolognak, hogy a vita egy olyan állításról folyik, amelynek az igazában amúgy senki sem kételkedik.)

Ahhoz, hogy érdemben véleményt nyilváníthassunk a szöveg megbízhatóságáról, célravezetőbbnek tűnik inkább számba venni a különböző lehetőségeket. A bizánci oldalról történő szándékos félremagyarázást lényegében kizárhatjuk, mivel a készülő munkának éppen az volt a célja, hogy a bizánci külpolitikát, diplomáciát megbízható, hasznosítható, nem pedig fals információkkal lássa el. Hasonlóképpen valószínűtlennek tűnik a magyar közlők részéről történő tudatos ferdtételt feltételezni. Mivel számukra egy messze nem kardinális kérdésről volt szó, okuk sem volt rá, hogy ne a legjobb tudomásuk szerinti igazat mondják (presztízsszemponatok sem igen befolyásolhatták őket). Más kérdés a véletlen félreértés; ennek a lehetőségét, mint fentebb már utaltunk rá, nem lehet egy mozdulattal félresöpörni. Leginkább annyit tehetünk, hogy a különböző szempontok mérlegetése után alakítjuk ki a válaszunkat. Magam abból az alapszabályból indulok ki, hogy a forrást is megilleti az ártatlanság vélelme. Vagyis mindaddig hinni kell neki, amíg más kútfő(k) vagy máshonnan való ismereteink meg nem ingatják e bizalmat. Esetünkben nem látok olyan komoly indokot, amely révén kétségbe kellene vonnunk, hogy információnk – tartalmi szempontból – úgy őrződött meg, ahogyan elhangzott. Ha ennek ellenére azt állítjuk, hogy más hangzott el eredetileg, mint ami a DAI-ban megőrződött, akkor nem kerülhetjük meg a jogosan felmerülő kérdést sem: mit is mondtak valójában Bulcsúék? Ezt megbízható támpontok hiányában csak találgatni lehetne, ami viszont már nem a történetírás műfajához tartozik. Röviden összegezve tehát az eddigieket, azt mondhatjuk, hogy Juhász Péter bírálatának nyitóérvei a Szűcs Jenő által elfogadott alaptétel igazát hivatottak bizonyítani – igaz, véleményem szerint nem megfelelő módon.

Az egyetértés azonban ezen a ponton véget is ér, a továbbiakban a már fentebb ismertett nyelvészeti fogantatású ellenérveket szegezi szembe Szűcs magyarázatával Juhász Péter. A magyar–kabar nyelvi kapcsolatokkal korábbi írásaimban már részletesebben foglalkoztam,¹⁴ így a felesleges ismétlést elkerülendő, röviden csak arra utalok, hogy a kétnyelvűség kérdésében (Juhász Péterhez hasonlóan) sokban támaszkodtam Sándor Klára kutatásaira, aki az általános nyelvészet és a nyelvtörténet tanulságai alapján szintén a Szűcs-féle magyarázatot tartja a leginkább elfogadhatónak. Sándor Klára mutatott rá többek között arra is, hogy a kétnyelvűséghez nem kell az egész népességre kiterjedő, anyanyelvi szintű nyelvtudás, hanem elég hozzá a társadalom egyes csoportjainak az akár tökéletlen szintű nyelvismerete is.¹⁵ Mindezek tükrében érthetővé válik Juhász Péter érvelésének – korábban már jelzett – bizonytalansága is. Először kizárja a kabar csatlakozás előtti magyarság esetében a „tömeges és kiterjedt török–magyar kétnyelvűség” lehetőségét (amit egyébként senki sem állított); ennek hiányával és kisebb török nyelvű csoportok fokozatos

¹³ Juhász 2021, 55.

¹⁴ Kordé 2018, 7–11; Kordé 2019, 45–49.

¹⁵ Sándor 1998; Sándor 2011; Sándor 2016/17.

asszimilációjával magyarázza a magyar nyelvvesztés elmaradását (egyébként Szűcs Jenőhöz hasonlóan). Ezt követően viszont egyenesen valószínűnek tartja a magyarság kisebb-nagyobb részének a kényelvűségét, illetve kisebb-nagyobb török csoportok magyar asszimilációját, valamint „egy időben vagy egymást követően több nyelvi kontaktusváltozat” kialakulását. Megítélése szerint mindez azonban nem zárja ki „egy újabb hasonló esemény megtörténtét” (evvel lényegében a kabar csatlakozás nyelvi következményeire utal a szerző). Fejtegetéseit és Szűcs Jenő nézetének a bírálatát a következőképpen zárja: „a legfrissebben megismert és aktuálisan legfontosabb török nyelvváltozat használata legalább az elit körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómákénál”.¹⁶

Mivel fentebb a bírálat egyes pontjaival kapcsolatosan többször is tettem észrevételeket, most csak röviden összegzem véleményemet. Úgy látom, az ellenérvek nemigen találnak célba; vagy azért, mert lényegében a bírált nézet egyes elemeit támogatják, vagy azért, mert olyan állításokat vitatnak, amelyek nem képezik részét a Szűcs-féle magyarázatnak, így nincs is jelentőségük annak érvényét illetően. Ami a konklúziót illeti, evvel a legfőbb probléma az, hogy a szerző ez alkalommal semmivel sem támasztja alá, így az egész lényegében a levegőben lóg. A későbbiekben más kontextusban visszatér ugyan Juhász Péter erre a témára, de ez tematikailag már a dolgozatnak egy másik részéhez tartozik, miként a presztízsszemponctok is csak a későbbiekben domborodnak ki igazán. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a Szűcs Jenő-féle magyarázat bírálatá nem tartalmaz olyan érveket, amelyek megingathatnák a belé vetett bizalmat, így azt továbbra is érvényesnek kell tekintenünk.

A konklúzióban érintett témakört a későbbiekben tehát bővebben is kifejti Juhász. Mivel erre a kabar csatlakozás elemzése révén kerít sort, röviden idézzük az idevágó egyetlen forrást, Biborbanszületett Konstantint: „Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket.”¹⁷

A kabar csatlakozás körülményeit Juhász természetesen saját teóriájának a szemüvegén keresztül jeleníti meg. Elképzelése szerint a magyar törzsek élére ekkoriban „a kazár mintára fejedelemmé tett Árpád került. Ebben a helyzetben kézenfekvő megoldás lehetett számára a jelentős katonai és kulturális presztízszű, ám ekkor éppen menekültként megjelenő, új lakóhelyet kereső kavarakra támaszkodás. A kavarak természetesen nem váltak a hétmagyar törzsszövetség vezető erejévé, de a nagyfejedelmi hatalom közvetlen bázisát alkothatták, így nem meglepő, ha a magyar elite a kunokhoz hasonló jelentős befolyást nyertek.”¹⁸ (Egy rövid, közbeszúrt megjegyzés: magam határozottan tévesnek tartom azt a véleményt, amelyik Konstantin császár híradására támaszkodva¹⁹ készpénznek veszi Árpád fejedelemmé választását apjával, Álmossal szemben. Mivel nem akarok párhuzamos vitát folytatni, ez alkalommal csak Kristó Gyula munkájára utalok, amely részletekbe menően tárgyalja ezt a kérdéskört.²⁰) Juhász Péter tehát ily módon kívánja megmagyarázni a korábban már szintén idézett kijelentését, miszerint a kabar nyelv használata „legalább az elit

¹⁶ Juhász 2021, 55.

¹⁷ ÁMTBF 46.

¹⁸ Juhász 2021, 58.

¹⁹ ÁMTBF 44–45.

²⁰ Kristó 1993, 7–32.

körében messze jelentősebb lehetett a korábban megismert török idiómáknál”.²¹ Ahhoz azonban, hogy megérthessük, mi tette lehetővé a kabarok villámgyors és nagyívű karrierjét a magyar törzsszövetségben belül, a kiindulópontot is meg kell ismernünk: a kabarok „kazárok lévén jelentős hadi potenciáljukhoz komoly steppei presztízis is társult: nem voltak akárhik még menekülteként sem”.²² Így már kerekké válik a kép és kirajzolódik a dolgozat alaptétele. Ezt röviden és lényegre törően így fogalmazhatnánk meg: mivel a kabarok kazárok voltak, ezért olyan nagy volt a (katonai, gazdasági, kulturális) presztízisük a magyarok szemében, hogy – bár a kazároktól súlyos vereséget szenvedtek – csatlakozásuk után rögtön magas presztízst biztosító helyzetbe kerültek, a nagyfejedelem elit haderejét alkották.²³ A tétel igazát bizonyítani hivatott érvek közül most csak néhány, tágabb témakörünk szempontjából is fontosabbat veszünk közelebről szemügyre.

Juhász Péter érvrendszerében fontos helyet foglal el az analógiák, a párhuzamok felhasználása. Az „Árpád-kori Magyarországon létezett segédnépi rendszer” bevonása a kérdéskörbe módszertani szempontból kifejezetten helyeslendő. A vizsgálat megvalósítása már annál kevésbé. Juhász kijelenti, hogy a katonai segédnépek „közül (...) nem pusztán a ténylegesen alárendelt státuszú, alacsony presztízssű besenyők, székelyek vagy kálizok érdemelnek figyelmet, hanem az adott történelmi helyzetben azokénál sokkal jelentősebb, a főhatalom szempontjából kiemelt státuszba került kunok is”. Az utóbbiak különleges helyzetben voltak a 13. század második felében, ami megmutatkozott „a királynak nyújtott komoly fegyveres támogatás mellett (...) vezetőiknek (*Kuthen–Kötöny*) a király környezetébe kerülésében, sőt házassági kapcsolatukban is a magyar uralkodóházzal (*Zeyhan*), de még abban is, hogy a magyarok körében is divattá vált a kun viselet”. Végül fény derül arra is, hogy a kunok befogadása és a kabar csatlakozás között milyen párhuzamokat lát a szerző: „Tehát itt egy elvben alárendelt, segédnépi státuszú nép egyfajta presztízstre tett szert a legmagasabb körökben is. Amikor a kavar törzsek a magyar törzsszövetséghez csatlakoztak, hasonlóan különleges történelmi körülmények álltak fent”.²⁴

Az összevetés már akkor tévútra csúszik, amikor Juhász ebből kivonja a székelyeket, besenyőket és az izmaelitákat, azok „alárendelt státuszú, alacsony presztízssű” voltára hivatkozva, a kunokat viszont piederasztálra emeli, fényes presztízst tulajdonítva nekik, hogy azután őket állítsa párhuzamba a kabarokkal. Az eljárás önkényessége már abban megmutatkozik, hogy a székelyeket, besenyőket és kálizokat minden indoklás nélkül minősíti alárendelt, alacsony státuszú segédnépeknek a szerző. Egyébként, még ha így lenne is, az sem mentené Juhász Péter eljárását, mivel a saját maga által vállalt feladata az volna, hogy az Árpád-kori katonai segédnépek *összességének* a vizsgálata alapján vonjon le következtetéseket a kabarok helyzetére vonatkozóan, ne pedig tendenciózus válogatás révén. Külön pikantériája a dolognak, hogy a székely kérdés kutatói közül többen a székelyekben vélik fellelni a kabarok utódait. Mivel a székelység eredete nem megoldott, lezárt probléma, ezt a

²¹ Juhász 2021, 55.

²² Juhász 2021, 57.

²³ Az alaptétel kapcsán erősen kísért a *circulus vitiosus*, ördögi kör néven ismert érvelési hiba gyanúja, amikor is a bizonyítandót lényegében önmagával kívánjuk igazolni: a kabaroknak nagy volt a presztízse → mivel nagy volt a presztízisük, komoly tekintélyt biztosító helyzetbe kerültek → komoly presztízssű helyzetük bizonyítja, hogy eleve nagy volt a presztízisük.

²⁴ Juhász 2021, 58.

lehetőséget sem lehet figyelmen kívül hagyni.²⁵ Márpedig, ha ennek tükrében vizsgáljuk a kérdést, akkor igen furcsa helyzet alakul ki: a kabarok státuszát megértendő párhuzamokat keresünk, az összevetésből azonban éppen a lehetséges utódokat és a hozzájuk hasonló segédnépeket hagyjuk ki! Még inkább szembeötlő az eljárás képtelensége, ha figyelembe vesszük, hogy Juhász Péter felfogása szerint a magyarországi kálizok tekinthetők a kabarok leszármazottjainak. Vagyis szembemelve saját nézetével, a vizsgált népcsoport utódait alacsonynak vélt presztízszük miatt kizárja az összehasonlításból, hogy azután a 13. századi kunok példájával próbálja meg bizonyítani a négy évszázaddal korábban csatlakozott ősök magas státuszát! (Csak egy a több megválaszolatlan kérdés közül, hogy minek tudható be ez a társadalmi megbecsültség terén végbement nagy hanyatlás?)

A metodológiai problémákat követően ideje, hogy közelebről is szemügyre vegyünk a „szegény rokon” csoportba utalt segédnépek státuszát: valóban olyan alacsony volt, mint ahogyan azt Juhász Péter véli? Mivel a szerző nem ad útmutatást arra vonatkozóan, hogy mi alapján sújtja őket ilyen kedvezőtlen ítélettel, az okot csak találgatni tudjuk. Leginkább arra gondolhatunk, hogy a magyar krónika két esemény (az 1116. évi Olsava menti és az 1146. évi Lajta menti ütközet) kapcsán is lekicsinylő, sőt megvető („igen rossz”, „leghitványabb”) jelzőkkel illeti a magyar elővédet alkotó székelyeket és besenyőket.²⁶ A kutatás azonban már régóta tudja, hogy alaptalanul, amit egyebek mellett a közelkorú külföldi források is bizonyítanak. A vita legfeljebb csak a körül merül fel, hogy az eseményeknél valamivel később író magyar krónikás miért dehonosztálja az egyébként fontos katonai szerepkört betöltő könnyűlovass-íjász elővédet. A krónikahely tehát nem támasztja alá Juhász Péter sommás ítéletét, amely ráadásul azt sugallja, hogy ezeknek a népeknek a jogállása, társadalmi megítélése az egész középkoron keresztül egyforma volt. Hogy ez mennyire nem így van, azt a székelyek példája bizonyítja a leginkább. Egyes csoportjaik a várszervezet részét alkotva valóban lecsúsztak az alávetett népesség soraiba, a többségük azonban (főleg az Erdélybe telepítettek) a 13. században már elkezdte a középkori önkormányzatiság sajátos változatának, a szék-rendszernek a kiépítését, amely kollektív kiváltságokkal járt együtt. Hasonlóképpen, mint az erdélyi vagy a szepesi szászok és jóval korábban, mint a 13. században betelepült kunok.²⁷ Mindezek alapján nehezen lehetne „alávetett” népességnek minősíteni a székelyeket, legfeljebb, ha a királyi hatalomra gondolunk. Ebben az esetben is helyesebb azonban az „alárendelt” szó használata; ez alól a függőségtől viszont mások (például a kunok) sem voltak mentesek. Még nehezebb az „alacsony presztízszű” kitétel értelmezése. Katonai szempontból? Aligha, hiszen ebben az esetben a királyi hatalom nem alkalmazta volna rendszeresen ezeket a népelemeket, amelyek ráadásul éppen e szolgálatuknak köszönhették, hogy elkerülték a tényleges alávetettséget, sőt, szerencsés esetben ez alapozta meg társadalmi emelkedésüket. Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy mihez (pontosabban: kikhez) képest rendelkeztek alacsonyabb presztízszel, akkor erre válaszolhatjuk azt, miszerint a páncélos, nyugati típusú fegyverzettel rendelkező egységeknek nagyobb volt (szó szerint) az értéke, illetve a tekintélye, de azt nem mondhatjuk, hogy

²⁵ A székely eredetkérdés rövid összefoglalása a kezdetektől: Székelyföld története I. 91–127.

²⁶ A csatákban résztvevő székelyekre és besenyőkre alkalmazott jelzők: SRH I. 436, 456. Az 1991 előtti fontosabb véleményekre lásd Kordé 1991. Az azóta eltelt időszak alatt megélenkült az érdeklődés az 1116. és az 1146. évi ütközetek iránt. Az újabb szakirodalom és vélemények kritikus számbavevétele: Süttő 2021, 109–117, 158–178.

²⁷ A székelység középkori történetére: Székelyföld története I.

ebből következően a könnyűlovasság elővéd szerepe és megbecsülése elhanyagolható lett volna. (Talán ennek a fegyverzetbeli különbségnek tudható be a magyar krónikás dehonosztáló szavai, talán nem; abban viszont, mint láthattuk, egyetért a kutatás, hogy ezek a szavak nem a valós helyzetet tükrözik vissza). Az elmarasztalt segédnépek katonai megítélését kicsit közelebbről megvizsgálva kiderül, hogy az egyáltalán nem volt olyan lesújtó, mint amilyennek Juhász Péter látja. Valójában nélkülözhetetlen szerepük volt a magyar haderő részeként, amivel természetesen a királyi hatalom is tisztában volt. Ez pedig sokkal többet nyomott a latban, mint egy-egy elfogult krónikás megjegyzése. Nem meglepő ezek alapján, hogy az erősen hierarchikus középkori társadalomban elfoglalt helyzetük sem vált közmegejtés tárgyává. Magas szintű kollektív kiváltságokra ugyan csak a székelyek tettek szert, a katonai jelentőségüket megőrizni tudó hazai besenyők többsége viszont a köznemesség tagjává válva folytatta eredeti kötelezettségét. Hasonlóképpen történt ez a vallásilag és nyelvileg asszimilálódó kálizokkal is; az ő útjuk sem az egységesülő jobbágyparasztságba, hanem felsőbb rétegekbe vezetett.²⁸

De mi a helyzet a magas presztízzsel felruházott kunokkal? Valóban akkora tekintélynek örvendtek, mint amekkorát Juhász Péter tulajdonít nekik? Közismert, hogy a kunok betelepítésére 1239-ben került sor, egyértelműen katonai-politikai és nem presztízssokok miatt. IV. Béla ilyen módon kívánt komoly katonai segítségre szert tenni a közelgő tatárvesz ellenében, valamint támaszra lelni saját nagyuraival szemben. Ezért fogadta nagy pompával és keresztelte meg a bebocsátást kérő Köten kun fejedelmet, nem pedig népének nagy presztízse miatt. Az ország lakosainak (beleértve az előkelőket is) egyáltalán nem tetszett a kunok befogadása; a sok surlódásról és a sérelmekről többek között Rogerius is részletesen tájékoztat bennünket. Köten meggyilkolása és a haragvó kunok pusztító kivonulása megint csak a feltételezett presztízszs ellen szól. A kunok tatárjárás utáni újbóli behívása és a trónörökös István herceg Kun előkelő leányával, Erzsébettel való összeházasítása egyértelműen a katonai-politikai okok következménye, s nem a presztízsszemponthoz. Világosan megmutatkozik ez IV. Bélának IV. Ince pápához írott levelében is, amelyben keserűen említi, hogy a pogányok ellen kénytelen pogányokkal védelmezni az országot, sőt fiát is kun leánnyal házastotta össze. Nem volt ez másképpen a későbbiekben sem. A kunokkal szembeni ellenérzés IV. László uralkodása alatt (aki a „Kun” melléknevet is gúnyból kapta) hágott a tetőpontjára. Szó sem volt tehát arról, hogy egy „segédnépi státuszú nép egyfajta presztízszre tett szert a legmagasabb körökben is”. Ellenkezőleg! A kunokkal szembeni ellenérzések éppen a legmagasabb körökben voltak a leghevesebbek, de a társadalom alsóbb rétegei is osztották az ellenszenvet. A példákat hosszasan lehetne még sorolni, de ennyi is elég talán annak bizonyítására, hogy a kunok presztízszéről nem lehet beszélni. Világosan összemosódik Juhász Péter érvelésében a politikai szükségszerűség és a presztízsz fogalma. Ezen a kun sűveg elterjedése sem változtat, mivel itt divatról van szó, amit nem a tekintélyelv irányít.²⁹

Összegezve tehát a Juhász Péter által alkalmazott analógiát, azt kell mondanunk, hogy ez sajnos módszertani hibák és tárgyi tévedések miatt nem vezetett eredményre, nem lehet ezeket a kabar csatlakozás jobb megismerésére felhasználni. Rávilágít viszont arra a fontos mozzanatra, hogy milyen hiányok és problémák vannak a „presztízsz” fogalmának pontos

²⁸ Az Árpád-kori magyarországi besenyőkről: Kordé 1990. A besenyőkön kívül a többi nem magyar középkori népelemről: Kristó 2003.

²⁹ IV. Béla levele IV. Ince pápához 1250-ből: FCD IV/2. 218–224. A kunokra: Kristó 2003, 219–232.

meghatározása és a korszakra való alkalmazása terén. (Később erre a kérdésre még visszatérünk).

Mivel – mint fentebb említettük – nem vállalkozhatunk arra (nem is célunk), hogy Juhász Péter dolgozatát aprólékosan végig elemezzük, a továbbiakban csak néhány érvének a megvizsgálására szorítkozunk. Szintén a kabar csatlakozás kapcsán kerül sor egy sajátos magyarázatnak a megfogalmazására is. Bíborbanszületett Konstantin munkájának a 40. fejezetében, Árpád leszármazottjainak a felsorolása kapcsán megjegyzi, hogy a már elhunyt Tevelinek a „fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával”.³⁰ Moravcsik Gyula ehhez azt fűzi hozzá magyarázatul, hogy Termacsu Bulcsúhoz hasonlóan szintén megkeresztelkedett Konstantinápolyban és ő is megtiszteltetésekben részesült. A császár „ugyanis »barát«-nak nevezi, ami Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római *amicus* utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.³¹ Ezt a „barát” (*philos*) címet veti össze Juhász Péter a kabar csatlakozás (fentebb már idézett) elbeszélése során használt „összebarátkoztak (*συνεφιλιώθησαν*) egymással” kifejezéssel.³² Magyarázata szerint a „*συνεφιλιώθησαν* 'összebarátkoztak' kifejezés Termacsu *φίλος* címével vethető egybe, amit a bizánci udvarban nyert”. Úgy véli, hogy a „görög *φίλος* (*philos*) ... nem valószínűsít alá- és fölérendeltségi viszonyt, inkább egyenjogú kapcsolatra utal. Pontosan illeszkedve a kavarok saját szervezetének, fejedelmének és nyelvének megtartásához”.³³ Az elgondolás tehát úgy kívánja a kavarokat egyenjogúsítani és ezáltal a presztízsüket növelni, hogy a császár által adományozott *philos* kitüntető címből kreált jelentéssel ruházza fel a *συνεφιλιώθησαν* kifejezést. Hogy ez pontosan mi is lenne, arra csak következtetni tudunk; az eredeti szóból és Juhász elméletéből kiindulva ez valahogy így hangzana: '[császári] barát címmel ruházták fel egymást'. Az érveléssel kapcsolatban a legnagyobb probléma az, hogy ezt a jelentést nem lehet (más) példával igazolni. Egyébként, ha lehetne, az sem lendítene az ügyön, mivel a *philos* nem, hogy „egyenjogú kapcsolatra utal”, hanem Moravcsik Gyula magyarázatából (amelyet Juhász Péter is idéz) kiindulva éppen ellenkezőleg, egy hierarchikus diplomáciai rendszerben „az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.³⁴ Evvel a megállapítással teljesen egybevág Termacsu helyzete is, aki Árpád-leszármazott volt ugyan, de nem ő töltötte be a nagyfejedelmi méltóságot, s úgy tünik, trónörökösnek sem tekintették. A bizánci császárok a magyarokat és vezetőiket nem tartották egyenrangú félnek; hadd utaljunk most például Bölcs Leóra, aki azt írja a türkökről (vagyis a magyarokról), hogy „arra törekednek, hogy a rómaiak alattvalóinak mutatkozzanak”.³⁵ Egyértelműen mutatja a magyarok iránti bizánci szemléletet Bíborbanszületett Konstantinnak Gabriel klerikus követjárásáról megőrzött beszámolója. Eszerint Gabriel lényegében a császár parancsát adta át a türkök fejének, amikor arra szólította fel őket, hogy őrizzék ki a besenyőket a korábban általuk birtokolt (etelközi) területekről, „hogy közel legyenek császári felségünkhöz, és amikor csak akarom, küldök hozzátok, és hamar megta-

³⁰ ÁMTBF 49.

³¹ Moravcsik 2003, 53.

³² ÁMTBF 46.

³³ Juhász 2021, 56.

³⁴ Moravcsik 2003, 53.

³⁵ ÁMTBF 23.

lállak benneteket”.³⁶ Egyértelmű tehát, hogy a *philos* cím semmiféle egyenrangúságot nem sugalmazott, sőt éppen ellenkezőleg, kitüntető volta ellenére is a bizánci uralkodónál jóval alacsonyabb rangú személyre utalt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy megtiszteltetés, „barát” cím, ajándékok ide vagy oda, Bulcsú és Termacsu kitüntető fogadtatása nem a magyarok presztízisének szólt, hanem jól megfogható diplomáciai, politikai okai voltak, mint például a Bizánc felé irányuló kalandozó hadjáratok visszaszorítása. Ha tehát a *philos* címből kreált – bizonyíthatatlan – jelentéssel ruháznánk fel a *sünephilióthésan* szót, akkor csak azt támasztanánk alá, hogy a magyarok mégsem tekintették egyenrangú félnek a kabarokat, vagyis a csatlakozással kapcsolatosan nem presztízis-, hanem katonai, politikai szempontok játszottak főszerepet.

Mint már utaltunk rá, dolgozatunk ugyan vitacikk formáját öltötte, azonban nem az öncélú disputa kedvéért. Elsősorban azért, mert Juhász Péter néhány állításán, érvelésén keresztül látszott a leginkább kivitelezhetőnek az általa középpontba állított „presztízisnek” a – messze nem teljes – vizsgálata. Arra talán e rövid írás segítségével is sikerült rámutatni, hogy ezt a fogalmat önkéntelenül is a mai, hétköznapi értelmezés felől közelítjük meg. Nem véletlen tehát, ha alkalmanként összemosódik a presztízis és a politikai, diplomáciai érdek vagy éppen a haszon képe; ezeket csak alapos vizsgálódás révén lehet szétválasztani. Továbbra is feladat marad tehát a presztízis jelentésének és a kabar kérdésben játszott szerepének a pontosítása. Nem szeretnénk természetesen azt a hamis látszatot kelteni, hogy Juhász Péter dolgozata csak vitára ingerlő tételeket tartalmaz. A dolgozat például újból rádőbent arra, hogy mennyi sokat vizsgált, de a mai napig le nem zárt kérdés merül fel e témával kapcsolatban. Hogy csak egyet említsek: miért van az, hogy csak két, időben és térben távoli forrás említi konkrétan a kabarokat? Egy nyugati, nagyon röviden a 891. évre keltezhető hadjárat kapcsán és viszonylag bőven az általunk is sokszor idézett bizánci DAI, a 10. század közepéről.³⁷ A sajátunktól eltérő álláspontok olvasása (jó esetben) arra késztet, hogy az addig biztosnak, szinte magától értetődőnek tűnő érveket, megállapításokat átgondoljuk, esetleg (szintén jó esetben) módosítsunk rajtuk. Magam részéről például egyáltalán nem látom már olyan egyértelműnek a kabarok teljes körű és feltétel nélküli alárendeltségét, mint korábban, ugyanakkor legalább ilyen komoly kétségeim vannak avval a meghatározó, sőt vezető szerepkörrel kapcsolatban, amelyet több kutató is tulajdonít nekik. Végezetül csak ismételnem tudom, amit már korábban is megjegyeztem: ha ez a baráti vita valamicskét is hozzájárul az érintett témakör vagy legalább egyes részeinek az átgondolásához, akkor már betöltötte a szerepét.

³⁶ ÁMTBF 36. Gábriel követjárásának pontos ideje ugyan vitatott, Konstantin szövegében azonban semmi jele sincs annak, hogy az azóta eltelt időben ez a szemlélet gyökeresen átalakult volna.

³⁷ A forrásra és a hadjárat időpontjára legújabbán: Szántó 2018.

Bibliográfia

Források

- ÁMTBF = Moravcsik, Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984.
- DAI 2003 = Biborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. (A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik, Gy. Olajos, T. bevezető tanulmányával) (Reprint) Budapest.
- FCD = Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budaë 1829–1844.
- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. E. Szentpétery. Budapestini 1937.

Felhasznált irodalom

- Bollók 2017 = Bollók Ádám: A De Administrando Imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok* 151. évf. 1327–1330.
- Juhász 2021 = Juhász, P.: Kavarak és magyarok Presztízs és kétnyelvűség. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 146. 53–68.
- Kordé 1990 = Kordé Z.: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 90. 3–21.
- Kordé 1991 = Kordé Z.: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 92. 17–24.
- Kordé 2018 = Kordé Zoltán: Idegennyelv-tudás a 9–10. századi magyarságnál. *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica* 143. 5–21.
- Kordé 2019 = Kordé Z.: Vezetők vagy alárendeltek? Néhány gondolat a kabar–magyar kapcsolatokról. In: „...*ugy írhaszak mint volt*” *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendőös Tóth Sándor László tiszteletére*. Fontes et Libri 2. Sorozatszerkesztő: Papp Sándor. Szerkesztette: Bagi Zoltán Péter. Szeged. 42–50.
- Kristó 1993 = Kristó Gy.: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged.
- Kristó 2003 = Kristó Gy.: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. (Kisebbség-kutatás könyvek). Budapest.
- Sándor 1998 = Sándor K.: A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Szerk. Lanstyák I. – Szabómihály G. Kalligram, Pozsony. 7–26.
- Sándor 2011 = Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest.
- Sándor 2016/17. = Sándor K.: Beszéltek-e törökül is a honfoglalók? *Rubicon* 27. 94–95.
- Süttő 2021 = Süttő Sz.: *Korrekciók és kiegészítések középkori hadtörténetünkhöz*. Budapest.
- Szántó 2018 = Szántó R.: A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. In: *Urbs, Civitas, Universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Főszerk.: Papp S. Szerk.: Kordé Z. és Tóth S. L. (Fontes et Libri). Szeged. 271–281.
- Székelyföld története I. = *Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig*. Szerk. Benkő E. – Oborni T. Székelyudvarhely (2016).
- Szücs 1992 = Szücs J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) Szeged.
- Tóth 2015 = Tóth, S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged.